

NGHỆ THUẬT TRANG TRÍ NHANG ÁN GỖ CHÙA BÚT THÁP BẮC NINH

NGUYỄN THỊ THU HƯƠNG

Email: luongnguyenhuong88@gmail.com
Trường Đại học Mỹ thuật Việt Nam

THE DECORATING ART OF WOODEN ALTAR AT BUT THAP PAGODA IN BAC NINH

TÓM TẮT

Nhang án gỗ chùa Bút Tháp - Bắc Ninh là một trong những hiện vật tiêu biểu của thế kỷ XVII với nghệ thuật trang trí đạt tới đỉnh cao. Các kỹ thuật chạm khắc nổi, chạm thủng, chạm nông, chạm bong kênh được sử dụng triệt để và thành công trên nhang án với sự phong phú, đa dạng, thống nhất về môtip trang trí như hình rồng, phượng, mây đao mác... trang trí một cách hài hòa, tinh tế, từ nét đến hình, khối, mang đậm ý nghĩa biểu tượng văn hóa, phản ánh được tư tưởng, tình cảm của người Việt qua các thời kỳ, qua đó đánh dấu vị thế rực rỡ của nghệ thuật chạm khắc trang trí giai đoạn này.

Từ khóa: Nghệ thuật trang trí, chạm khắc trang trí, nhang án gỗ thế kỷ 17, chùa Bút Tháp, nghệ thuật truyền thống

ABSTRACT

The incense-table in But Thap Pagoda - Bac Ninh province is one of the representative artifacts of 17th century which was highly decorative. Various carving techniques such as high relief carving, low relief carving, fretwork, etc were radically and successfully used for incense tables' decoration. There were different decorative motifs, for instance, dragon, pheonix, clouds image, etc. The decorative style was harmonious, delicate from the lines to forms that meant to be cultural icon of Vietnamese people. It was also the reflection of their ideology and feeling throughout many time periods, thereby marking the position of carving art at that time.

Keywords: Decorative art, decorative carving, 17th century incense-table, But Thap Pagoda, traditional art

Chùa Bút Tháp có tên chữ là Ninh Phúc Tự ở xã Đình Tổ, huyện Thuận Thành, tỉnh Bắc Ninh, đây là một trong những ngôi chùa cổ có qui mô lớn ở Đồng bằng Bắc bộ còn lại đến nay về nghệ thuật kiến trúc, điêu khắc và trang trí của thế kỷ 17. Là một trong những ngôi chùa có kiến trúc mặt bằng “Nội công ngoại quốc” với các tên gọi: Tiền đường, thiêu hương, thượng điện, hậu đường, hành lang chạy dọc hai bên và những đơn nguyên kiến trúc khác phụ thuộc vào đặc điểm của ngôi chùa. Hiện trong chùa còn lưu giữ rất nhiều tượng thờ có giá trị nghệ thuật cao... đặc biệt chùa còn lưu giữ 03 nhang án gỗ có niên đại thế kỷ 17 trong đó có 1 nhang án đặt ở gian thượng điện và 2 nhang án đặt ở bên ngoài thượng điện. Đây có thể xem là những tuyệt phẩm chạm khắc và mang đậm ý nghĩa biểu tượng văn hóa.

Nhang án với chức năng là bàn thờ nơi để bày đồ thờ như: bát hương, chân đèn, đồ cúng lễ... thậm trí được đặt trang trọng nơi Tam Bảo thờ Phật, khu thờ Thánh hoặc thờ Mẫu. Ba nhang án kể trên đều được trang trí với những biểu tượng đồ án phong phú, tất cả

được thể hiện với bố cục chặt chẽ, sinh động, các đề tài trang trí nhang án phần nào phản ánh được tư tưởng, tình cảm của người Việt qua các thời kì và sự phong phú, đa dạng đó góp phần làm tăng giá trị nghệ thuật cho nhang án, nổi bật hơn so với các chùa cùng thời.

1. Kiểu dáng, bố cục chia ô trang trí của nhang án gỗ chùa Bút Tháp

Chùa Bút Tháp hiện nay còn lại 3 nhang án thuộc thế kỷ 17, trong đó có 1 nhang án đặt ở gian thượng điện và 2 nhang án đặt ở bên ngoài thượng điện bài viết sẽ tập trung đi vào nghiên cứu nhang án gian thượng điện, qua đó đối chiếu với hai nhang án trong chùa để làm nổi bật nghệ thuật trang trí nhang án gỗ thế kỷ 17 ở chùa Bút Tháp.

Nhang án gian thượng điện có chiều dài 188cm, rộng 143 cm, cao 146 cm, bao gồm bốn mặt. Mặt trước và mặt sau 210 x 146 cm; hai mặt hai bên 143 x 146 cm, mỗi mặt được chia làm ba phần: phần mặt, thân, chân. Mặt trước nhang án có bố cục phần thân được

ARTS

chia làm 19 ô học trong đó có 14 ô hình chữ nhật (phải-trái). Nhang án gian Thượng điện chùa Bút Tháp khác hẳn với nhang án cùng thời ở phần thân có 2 tai góc kích thước 25 x 8 cm. Nối giữa phần thân và chân là hai dải yếm che (yếm kép), kích thước yếm một 34 x 164 cm, yếm hai 22 x 162 cm (phụ lục H.1).

Mặt trước nhang án là sự sắp xếp chặt chẽ của ba phần mặt - thân - chân trong tổng thể bố cục, tạo nên sự vững trãi, chắc chắn và uy nghi trong không gian chùa Việt. Đặc biệt mật độ trang trí dày đặc các họa tiết hoa văn đem đến giá trị nghệ thuật cao cũng như sự linh thiêng của ban thờ Phật.

Phần thân các motif được sắp xếp theo nguyên tắc đăng đối, các chi tiết, bộ cục ô học mau hơn, có sự thay đổi về kích thước ở từng khu vực, hình chữ nhật dài - ngắn, to - nhỏ, ngang dọc đăng đối qua một trục trung tâm. Các họa tiết trong ô học tỉ mỉ, tinh tế được thay đổi phong phú tạo nên mật độ trang trí dày đặc. Hai bên là hai trụ đăng đối, các ô hình chữ nhật ngắn - dài, trên - dưới đăng đối, so le nhau tạo nên sự chặt chẽ về bố cục và tạo hiệu quả cho trang trí (phụ lục H.2,3). Sang đến phần chân nhang án thay đổi rõ rệt, đặc biệt ở yếm che có hai lớp gọi là yếm kép, họa tiết trang trí tập trung phần giữa yếm và chân trụ nhang án với sự kết hợp giữa chạm bong, kênh, thủng, tuy nhiên vẫn có những khoảng trống được ngăn với nhau bằng đường cong, thẳng.

Mặt sau nhang án: tương tự như mặt trước chỉ khác với mặt trước về bố ô trang trí có 3 hình tròn (trang trí hình rồng), các hình còn lại là hình chữ nhật dài và ngắn, chia làm ba phần và phần trung tâm là hình chữ nhật kích thước 33 x 39 cm. Bên phải và bên trái cao 33 x dài 49 cm. Nối giữa phần chân nhang án là một yếm che khác với mặt trước có 2 yếm, kích thước yếm: 28 x 132 cm.

Phân bố nghệ thuật trang trí: khoảng cách đường diềm là đường phào chỉ trơn, tổ hợp các đường cong, rích rắc, họa tiết cánh sen, hoa lá được lặp lại theo chiều chuyển động. Sự kết hợp của các họa tiết hình vuông - tròn - đường cong - thẳng tạo nên sự dày đặc cho mật độ trang trí phần mặt của nhang án. Vẫn theo nguyên tắc đăng đối nhưng các chi tiết, bộ cục thay đổi, ô học thoáng rộng, đan xen, to - nhỏ, trên - dưới, ngang - dọc... Phân bố họa tiết không có sự lặp lại như ở mặt trước, mặt sau thay đổi kích thước các ô trang trí chia bố ô lớn hơn, trụ ở bốn góc và các ô hình đăng đối nhau. Trang trí phần chân và phần mặt có sự thay đổi rõ rệt về góc nhìn trên tổng thể nhang án, đường nét thể hiện to, thoáng tăng sự vững chắc cho phần chân nhang án. Trang trí yếm che khác với yếm mặt trước chỉ có một lớp và mật độ trang trí tập trung vào phần trung tâm yếm (phụ lục H.4).

Mặt hai bên nhang án: Bố cục chia làm 11 ô học,

trong đó một ô hình vuông ở vị trí trung tâm, hai bên đối xứng là hai hình chữ nhật kích thước 19 x 10 cm. Nối giữa phần thân và chân nhang án là 2 dải yếm che, kích thước yếm một là 78 x 19 cm, yếm hai là 87 x 33 cm.

Nghệ thuật trang trí: Khác với mặt trước và sau ở hai mặt bên nhang án (trái - phải), bao lấy phần mặt có hai phiến gỗ bào cong còn gọi là tai nhang án, được chạm ba lớp cánh sen ở mặt ngoài, dưới nhiều đường gờ ở bốn phía chạm hàng cánh sen nối nối tiếp tạo thành đường diềm. Khoảng cách giữa các đường diềm là những đường phào - chỉ to - nhỏ không trang trí với mục đích tôn hiệu quả cho họa tiết (phụ lục H. 5).

Phần thân trang trí sắp xếp đăng đối, các chi tiết đan xen, ô học to - nhỏ, trên - dưới, ngang - dọc đăng đối qua một trục trung tâm. Sự phân bố dày đặc họa tiết trong bố cục ô học, tạo nên sự đăng đối, motif trên - dưới, trái - phải. Mật độ trang trí phần chân thay đổi, đặc biệt trang trí phần yếm che mặt hai bên của nhang án khác với mặt trước: thống nhất có hai lớp yếm nhưng vị trí giữa yếm một và yếm hai (trên - dưới) thay đổi và điều này giúp cho sự phân biệt giữa mặt trước - sau - hai bên một cách rõ ràng, mật độ trang trí đều được nhấn mạnh vào phần trung tâm của yếm che nhang án.

2. Motip trang trí tiêu biểu trên nhang án gỗ chùa Bút Tháp

Motip trang trí hình rồng kết hợp đao mác:

Khi quan sát nhang án (gian thượng điện) ở chùa Bút Tháp, nhận thấy motif hình rồng đao mác là motif chủ đạo được trang trí nhang án ở cả bốn mặt, từ mảng chính - phụ, hay trong bố cục hình vuông - tròn - chữ nhật (phụ lục H.6). Motip rồng kết hợp đao mác trang trí trên nhang án cũng như nhiều motif trang trí khác có sự thay đổi rõ rệt, hình tượng rồng với cấu trúc uốn lượn nhìn mập mạp hơn, phần lưng không còn uốn yên ngựa và hình sin đều đặn như ở thời trước, đa số thân rồng có vẩy, cân đối, đặc biệt có vân xoắn trên một số bộ phận và đây cũng được xem là sự hóa thân làm gốc cho đao mác...

Motip rồng đao mác thường được chạm ở phần thân, chân, yếm che của nhang án. Đối với trang trí được chia ô học như ở phần thân, tấm yếm che mỗi ô thường được chạm rồng với kiểu dáng khác nhau. Đối với khung ô học hình vuông, chữ nhật rồng cuộn tròn, thân, đuôi lượn theo bố cục mang đậm phong cách nghệ thuật thời Lê Trung Hưng, thân rồng uốn lượn nhiều khúc, miệng há rộng, bờm chải về phía sau, chân có 4 móng.

Điểm khác biệt trên nhang án gỗ chùa Bút Tháp, bố cục rồng không còn kiểu vòng yên ngựa thời trước mà được thể hiện linh hoạt hơn, giãn rộng với thân

rồng mập mập, trên thân được trang trí vảy, dáng rồng chuyển động, xung quanh có mây chạy đan xen quanh thân. Như vậy, motif rồng nhang án gian Thượng Điện chùa Bút Tháp được bố cục chủ yếu ở ba hình vuông, chữ nhật và hình tròn. Motip rồng thường thấy nhiều trong hình vuông - chữ nhật cả bốn mặt của nhang án, riêng motif rồng cuộn tròn thường được bố cục ở vị trí trung tâm nhang án và được tập trung, kết hợp nhiều motif, bố cục trong một hình như ở phần thân nhang án.

Motip trang trí hình hoa sen đường diềm cách điệu
Nhang án gỗ chùa Bút Tháp là sự kết hợp và cách điệu cánh sen ở phần mặt hai bên của nhang án, hình sen được thể hiện với nhiều lớp cánh xếp so le nhau tạo sự phong phú về nghệ thuật trang trí. Các lớp cánh sen tuân theo bố cục đăng đối, tạo thành một dải vây xung quanh bốn mặt nhang án, đa phần ở chính giữa cánh sen được diềm thêm các vòng tròn nhỏ tạo thành bông hoa nhỏ nằm trọn trong lòng cánh sen (phụ lục H.7).

Dây hoa trang trí trên nhang án gỗ thời này là sự gọi ý biến thể từ hoa sen, hoa cúc mà thành, bố cục các dải đường diềm này xuất phát từ một sợi dây được uốn lượn hình sin, thân cách điệu và được thể hiện đăng đối nhau, lặp đi lặp lại.

Như vậy, motif hình hoa sen ở nhang án gian Thượng Điện chùa Bút Tháp đa phần là được trang trí trên đường diềm và ngăn cách các phần là sự thay đổi về chiều hướng, các lớp cánh, kích cỡ, sự kết hợp motif cánh sen với hoa cúc, mây đao mác... Motip trang trí hoa sen này được thống nhất ở các đường diềm cả bốn mặt nhang án, và chủ yếu nằm ở vị trí ngăn cách các phần với nhau, về cơ bản mô típ hoa sen vẫn theo chiều hướng đăng đối, được lặp đi lặp lại tạo thành đường diềm trang trí. Đây cũng chính là điểm đặc biệt của nhang án gian Thượng Điện chùa Bút Tháp; motif hoa sen không nằm trong một ô hình riêng biệt mà nó được thể hiện theo lối nhìn nghiêng, thẳng hoặc bố cục tạo thành đường diềm trang trí.

3. Kỹ thuật chạm khắc trên nhang án chùa Bút Tháp

Nhang án gỗ ở chùa Bút Tháp là một trong những hiện vật mỹ thuật được sử dụng kỹ thuật chạm khắc độc đáo mang phong cách thế kỷ 17. Qua phân tích về bố cục, motif trang trí nhang án gỗ thế kỷ 17 ở chùa Bút Tháp ta thấy, nhìn tổng thể nhang án được chạm khắc nổi, nông, khắc rạch, chạm lõng, bong kênh trên bề mặt nhang án. Kỹ thuật chạm khắc ở đây có sự thống nhất cao giữa các mảng và motif trang trí. Như ở nhang án gỗ gian thượng điện ta thấy, kỹ thuật chạm khắc phần mặt là chạm nổi cánh sen khối mỏng, khắc rạch tạo thành những dải đường diềm trang trí như nếp幔 rèm được gấp lại tạo cho phần mặt nhang

án thêm sự mềm mại, đáng chú ý hơn là kỹ thuật chạm thủng đường diềm trang trí hoa cúc, những khoảng thủng nhỏ vừa đủ để làm cho bông cúc trở nên sinh động. Sang đến phần thân nhang án, đã được kết hợp các kỹ thuật chạm nông, chạm thủng, chạm nổi một cách nhịp nhàng trong cùng một motif, chạm nổi hình rồng chìm trong mây với nhiều khoảng thủng to nhỏ không đều nhau làm cho tổng thể bề mặt nhang án trở lên sinh động, qua đó dưới sự tác động của ánh sáng vào những mảng chạm làm tăng giá trị linh thiêng và bí ẩn. Để ngắt các phần trang trí với nhau, nghệ nhân xưa chạm thành những đường diềm nổi một cách nhẹ nhàng, mềm mại vừa để tạo danh giới các mảng vừa là hướng chuyển tiếp về họa tiết – motif liên kết hệ thống các mảng trang trí trong tổng thể nhang án.

Đến phần chân của nhang án ta thấy sự thay đổi lớn về cách chạm, các đường nét, mảng miếng được chạm, thoáng và mạnh mẽ hơn, không còn được bố cục trong ô học định sẵn như ở phần thân mà được chạm trải dài trên bốn mặt phẳng ở chân. Không chỉ dừng lại ở đấy, nghệ nhân xưa còn thể hiện khả năng chạm khắc điêu luyện khi thể hiện phần chân trụ của nhang án, kết hợp chạm bong, chạm lõng và chạm thủng một cách hài hòa, tinh tế, từ nét đến hình, khối được thể hiện chất lọc và đầy đủ giúp cho người xem như hình dung được cả hình rồng chuyển động trong không gian một cách mạnh mẽ, dứt khoát. Đến phần thân uốn sâu vào bên trong, phần chân nhô ra thể hiện sự linh hoạt, với kỹ thuật chạm trên vừa tạo cho nhang án có sự thay đổi mạnh mẽ mà vẫn thể hiện được sự vững trãi, chắc chắn cho nhang án.

Một điều rất dễ nhận biết khi nhìn vào bốn chân trụ của nhang án ta thấy, phần chân trụ đều được chạm hình rồng, nhưng về kỹ thuật thể hiện trên các chân trụ đã có sự thay đổi, một bên được chạm rất khéo và tinh tế, đường nét chạm chắc chắn và mạch lạc, khúc triết, còn một bên đường nét chạm thô cứng tạo sự tương phản về khối và mức độ chi tiết trong nghệ thuật trang trí. Chính điều này cho thấy kỹ thuật chế tác, chạm khắc nhang án gỗ chùa Bút Tháp là sự kết hợp của những nghệ nhân lành nghề với sự chủ động thống nhất trong cách thể hiện, sự chủ động và thống nhất này đem đến ngôn ngữ điêu khắc phong phú, linh hoạt, tạo dựng giá trị nghệ thuật cao, tiêu biểu cho nhang án gỗ thế kỷ 17 (phụ lục H.8).

Qua đây, ta có thể nhận thấy kỹ thuật chạm khắc trên nhang án gỗ chùa Bút Tháp thời kỳ này là sự điển hình của kỹ thuật chạm nổi, chạm bong, chạm thủng... nếu như kỹ thuật đục, chạm khắc trên chất liệu đá ở thời kỳ trước được thể hiện một cách dứt khoát, khái quát bao nhiêu khi trên chất liệu gỗ kỹ thuật chạm khắc lại thể hiện tỉ mỉ - chau chuốt, hình khối phức tạp và cầu kỳ bấy nhiêu.

EDUCATION

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. **Trần Lâm Biền (2001)**, *Trang trí trong Mỹ thuật truyền thống của người Việt*, **Nxb Văn hóa dân tộc**, Hà Nội.
2. **Trần Lâm Biền (2003)**, *Đồ thờ trong di tích của người Việt*, **Nxb Văn Hóa - Thông Tin**, Hà Nội.
3. **Nguyễn Du Chi (2003)**, *Hoa Văn Việt Nam*, **Nxb Mỹ Thuật**, Hà Nội.
4. **Đình Hồng Hải (2012)**, *Những biểu tượng đặc trưng trong văn hóa truyền thống Việt Nam*, **Nxb Tri Thức**, Hà Nội.
5. **Bùi Văn Tiến (2000)**, *Chùa Bút Tháp*, **Nxb KHXH**, Hà Nội.